

לבנין אנו שואפים – ואיננו חשים את מה אנו הורסים': הזדהות וחתרנות בכתבי יהודית מְנָשׁ

תמי קמינסקי

על מה ועל מי לבכות היום? על אלה שהלכו בלא עת, או על אלה שעודם בחיים? [...] הדור הזה לא ידע חמלה על אלה הזקוקים לסעד ושאינם יכולים לעמוד 'כמערכת' ולכבוש עמדות. ירמסו אותם על המזבח של 'החיים הקונסטרוקטיביים'. לבנין אנו שואפים – ואיננו חשים את מה אנו הורסים עם הבניין – איננו חשים [...] אתה מתהלך כנטע זר. כל אחד יכול לזקוף ראשו עליך.¹

מילותיה של הסופרת יהודית מְנָשׁ, שנכתבו במלאת שנה למותו של חבר עין חרוד הסופר שלמה רייכנשטיין,² מפנים אצבע מאשימה כלפי החברים לדרך, מובילי דור המהפכה, היוצרים והבונים, שאין בהם חמלה כלפי אותן נפשות עדינות ושבריריות, של בעלי הכישורים החיים בתוכם וזקוקים ליחס רגיש יותר. מבלי משים הם גורמים לאחרים לנבול, בעוד הם מצמיחים את הבניין האיתן.

* לזכרו הטוב של עמוס בנארי שסייע רבות בידי באיתור חומרים ובפרטים אודות אמו, יהודית מנש, ושנפטר ימים אחדים לפני ירידתו של גליון כתב העת לדפוס.

¹ יהודית מנש, 'יום השנה לשלמה רייכנשטיין', **דבר**, 25.6.1943, עמ' 6.
² שלמה רייכנשטיין נולד בפולין בשנת 1902 במשפחה דתית. בהיותו בן 17 עלה ארצה ועבד בחוות ביתניה (עילית), ובשנת 1922 נמנה עם מייסדי תל יוסף. לאחר הפילוג בגדוד העבודה עבר לעין חרוד. בשנת 1942, בהיותו בן ארבעים בלבד, נפטר מסיבוכ לאחר ניתוח בבטנו בשל אולקוס שסבל ממנו שנים רבות. רייכנשטיין עסק בכתיבה כל שנותיו בעין חרוד, אך הרומן 'ראשית' וסיפוריו הקצרים שנכללו בקובץ 'בשבילי שדות' פורסמו רק לאחר מותו, ביוזמת חברו הסופר דוד מלץ (להלן). להרחבה ראו: חבר הספרנים, 'שלמה רייכנשטיין (1902–1942)', **לקסיקון הספרות העברית החדשה**: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/02015.php#top>

אומנם מנש כתבה את הדברים לזכרו של רייכנשטיין, אך נראה כי היא כותבת את עצמה ומטמיעה את כעסה וכאבה שלה בהצגת דמותו הנדכאה של רייכנשטיין. רגשותיה התבטאו בביקורת כלפי חבריה לקיבוץ ולתנועה שלא חשו די הצורך באמפתיה הנדרשת להבנת נפש האדם ומורכבותה. באותה העת הייתה מנש, עם בן זוגה נחום בנארי³ ובנם המשותף עמוס בן החמש, במעברים בין ערים ובחיפוש אחר מקום לקבוע בו את ביתם לאחר שעזבו את קיבוץ עין חרוד בשל פְּרֵדָת כל אחד מהם מבן זוגו ובתגובה על תביעתה של סוניה, אשתו הראשונה של בנארי, שלא יתגוררו בקיבוץ.

במאמר זה אבקש לשרטט את זהותה החלוצית, המגדרית והמקצועית של יהודית מנש כפי שבאה לידי ביטוי בסוגות כתיבתה ולהציג את הזדהותה עם התנועה הציונית-חלוצית ובה בעת את חתרנותה השזורה בכתביה המגוונים וקשורה להלכי נפשה, לאירועי חייה, לכאביה, לתחושותיה ולרגשותיה. כל אלה ארוגים בדפים הרבים, הן אלה שפורסמו, הן אלה שלא הגיעו לידי גמר והן שהוצנעו במגירותיה בכוונה תחילה.

יש בחשיפת כתביה ודמותה של מנש השלמת אבן נוספת בפסיפס הנשים הסופרות בתקופת היישוב שעד כה הועלה רק בחלקו. מחקרהן של מרגלית שילה, יפה ברלוביץ ואחרות כבר הראו כי המהפכה הציונית והעליות החלוציות לארץ ישראל הצמיחו סופרות בעלות תפיסות לאומיות ופמיניסטיות ומודעות עצמית של נשים יוצרות. עיון בכתביהן של סופרות אלו הוא שיקום היסטוריוגרפי המאיר לא רק את הנשים הכותבות ואת יצירותיהן הנאלמות והנעלמות כי אם את התקופה כולה בתובנות חדשות המשקפות תמונת מבט מעט אחרת על התהליכים ההיסטוריים בכלל ושל חקר נשים ומגדר בפרט. כאמור, אחת מסופרות אלה היא יהודית מנש, סופרת עלומה ולא מוכרת, והיא שתעמוד במרכז מאמר זה.

³ נחום בנארי נולד בשנת 1893 באוקראינה למשפחה דתית, הבכור מעשרה ילדים. בשנת 1914 עלה ארצה ונדד במושבות הגליל, ומשם פנה לתל אביב ולירושלים. בשנת 1925 הצטרף לקיבוץ עין חרוד עם אשתו סוניה לבית דובנוב והתבלט במובילי התרבות, הרוח, החינוך והחברה בקיבוץ, בתנועה ובהסתדרות הכללית. יצא לפולין פעמים מספר בשליחות תנועת החלוץ. עסק בכתיבה ופרסם סוגות ספרותיות שונות. מאשתו סוניה הוליד שני ילדים, עמליה ויאיר, ומאשתו השנייה, יהודית מנש, הוליד את הבן עמוס, חבר קיבוץ נצר סרני. בנארי נפטר בשנת 1963, בהיותו בן 71, ונקבר בעין חרוד מאוחד. להרחבה ראו: שחר ב', 'נחום בנארי (ברודסקי)', דבר, 25.12.1963, עמ' 1-2.

'הרי לא מובן לפעמים, למה זה עצוב כה לאדם': יהודית מנש, ביוגרפיה
 אח, לעזאזל! למה זה בכל אופן עצוב כל כך בעולם הזה? הרי לראות
 את העצים הירוקים המתנועעים עם נשיבת הרוח, הם אינם אומרים
 את זאת, לא, בהחלט לא, ואם להכנס לתוך החורשה, ולחוש את
 ריח עשבי הבר והאקליפטוסים, אותו ריח חריף, המרחיב את
 הנשימה, והיא נעשית עמוקה וכבדה במקצת, הרי לא מובן לפעמים,
 למה זה עצוב כה לאדם.⁴

דברים אלה כתבה ביומנה מנש בחשוון תרצ"ה (נובמבר 1934) בביתה
 שבקיבוץ עין חרוד. מהכתוב אפשר לחוש את הסערה הפנימית, הנעה בין
 תחושת עצבות עמוקה ובין הידיעה כי יש דברים פשוטים, דוגמת העצים
 הירוקים, ריח עשבי הבר בחורשה ועוד, המסוגלים להקל את אותן
 התחושות. בכתביה של מנש עולה לא פעם הדיסוננס הפנימי הזה שבו חיה,
 בין העצב והדיכאון, הקורע אותה מבפנים, ובין הרצון לחיות את החיים
 בנשימה רחבה, בשמחה פשוטה ובהנאה.

יהודית מנש נולדה ב"ב באב תרס"א (29 באוגוסט 1901) בלבוב, אז בירת
 גליציה וכיום במערב אוקראינה, למשפחה דתית אדוקה. פרנסת המשפחה
 הייתה ממאפיינה. היא למדה בגימנסיה הפולנית, ואת תפיסתה הציונית ספגה
 מבן דודה. משפחתה לא הייתה מרוצה מכך, והתנגדה נחרצות לרצונה לעלות
 ארצה. בשנת 1920, כשהייתה בת 19, חמקה מנש בעד חלון חדרה ללא ידיעת
 משפחתה ובעידודו של בן דודה, ולאחר נסיעה ברכבת לווינה עלתה ארצה
 עם קבוצת החלוצים מתנועת השומר הצעיר שהתחברה אליה בלבוב, וכך
 נמנתה עם העולים בעלייה השלישית.⁵

⁴ יהודית מנש, 'שעות', 1.11.1934, מובא אצל אוריאלה מלך ועמוס בנארי, **עלים ששרדו**, תל
 אביב חש"ד, עמ' 8.

⁵ ריאיון עם עמוס בנארי, 16.1.2024, קיבוץ נצר סרני.

יהודית מנש בשנותיה הראשונות בארץ (עלים ששרדו, עמ' 2)

בארץ נדדה מנש בין מחנות פועלים עד שהגיעה ל'חבורת העמק'⁶, שסללה את כביש עפולה-נצרת, ושם שימשה האקונומית של הקבוצה. בינואר 1922 פגשה שם את דוד מלץ,⁷ והשניים היו לזוג. בשנת 1923, לאחר הפילוג בין

⁶ ב'חבורת העמק' נמנו כמאתיים חלוצים צעירים שעלו ארצה בשנות העלייה השלישית, והיו מפוזרים בפלוגות עבודה בכל מיני מקומות. רובם היו יוצאי תנועת החלוץ ותנועות ציוניות אחרות, שעם הגיעם לארץ חיפשו מקור תעסוקה ומקום להתיישבות. בשנת 1921 התארגנו יחד בגוף שיתופי בסלילת כביש עפולה-נצרת, שניהל המשרד לעבודות ציבוריות. עקרונות החבורה היו קבלה מתמדת של חברים חדשים, כיבוש ענפי עבודה נוספים כגון בנייה, חציבה וחקלאות, ושאיפה להתיישבות ולקרקע משלהם. בראשית מאי 1923 פנו חברי עין חרוד אל חברי חבורת העמק, ולאחר כמה אספות הוחלט על איחוד החבורות. להרחבה על חבורת העמק ועל האיחוד עם חברי עין חרוד ראו: נחום בנארי, **עין חרוד**, תל אביב תרצ"א, עמ' 48-49; אהרן ינאי, 'תולדות עין חרוד, **המעין**, א, עין חרוד (איחוד) תשל"א, עמ' 145-157.

⁷ דוד מלץ נולד בשנת 1899 בפולין למשפחה דתית ועלה ארצה בשנת 1920. היה במייסדי חבורת העמק, ולאחר איחודה עם חברי עין חרוד היה חבר בקיבוץ (בפילוג עבר לעין חרוד איחוד) עד לפטירתו באוקטובר 1981. עסק בכתביה כבר מראשית בואו ארצה. תחילה כתב בעיקר דברי ביקורת והגות, אך גם סיפורים קצרים שפורסמו בביטאונים קיבוציים. בספריו הבולטים: **מעגלות**, תל אביב תש"ה; **חתחתים בדרך**, תל אביב תש"ז; **השער הנעול**, תל אביב תשי"ט; **לדרכו התועה**, תל אביב תשל"ו. רבים מגיבורי סיפוריו היו דמויות שוליים בחברה הקיבוצית, שמלץ ברגישותו ביקש לשמש להם לפה. שתי נשותיו עסקו אף הן בכתביה.

חברי עין חרוד לחברי תל יוסף, התאחדה 'חבורת העמק' עם חברי קיבוץ עין חרוד. בזמן האיחוד שהתה מנש בביקור אצל הוריה בלבוב, ולאחר כחצי שנה הצטרפה לחבריה בעין חרוד ולבן זוגה דוד. בקיבוץ עבדה במשתלה, במטעים ובבתי הילדים. בקיץ 1924, בעיצומו של הוויכוח הסוער על שאלת לינת הילדים,⁸ נולדה בתם בכורתם אוריאלה. זמן קצר לאחר הלידה שקעה מנש בדיכאון, והוא הלך וגבר בשנה ומחצה שלאחריה. מנש יצאה מן הקיבוץ וחזרה אליו, ומשם עברה המשפחה לירושלים. במרץ 1927 נולד בנם רפי. כל אותו הזמן ואף לאחר הלידה נמשך דיכאונה של מנש, כפי שאפשר ללמוד מדברים שכתבה ביומנו של מלך בסוף מאי 1928:

הפצע שבלב נפתח והדם זורם טיפה טיפה. מפחיד המחר. עיצבון לאין סוף, לאין מוצא. לילות הלבנה, לילות השמירה טרופים, ורוח, וזעזוע, ופחד. הימים: שכיבה ללא שינה, במוח מעורפל, והתולעת, התולעת אינה נחה. קודחת בלי הפסק, קודחת ומחריבה את שאר הכוחות. מה יהיה? מה יהיה עם הילדים? מה לעשות? אין כוח.⁹

השבר הנפשי ודאי לא הקל את מערכת החיים הזוגית של מנש ומלך, שאף הוא היה בעל נפש סוערת ודיכאונית ונטה למצבי רוח מתחלפים. בשנת 1933 הגיעה הזוגיות לסיומה. מלך נקשר עם רוחמה חזנוב,¹⁰ שאף היא כמוהו

להרחבה על חייו ויצירתו ראו: מוטי זעירא, **עף בכנפיים שבורות: סיפור חייו ויצירתו של דוד מלך**, תל אביב תשע"א.

⁸ בשאלת לינת הילדים ניטש בקיץ 1924 ויכוח סוער באספות רבות ומעל דפי העיתון הקיבוצי 'מבפנים'. השאלה שעמדה במרכזו הייתה אם להעדיף את הלינה המשפחתית בחדרי ההורים או שאין לאפשר שום אינדיווידואליזציה בחינוך הילדים, ועליהם ללון במשותף. בשורשי הוויכוח אפשר להבחין בין הגישה של חברים שעלו ארצה בעלייה השנייה ובין גישתם של מי שעלו בעלייה השלישית. לבסוף הוכרע כי עד גיל שש ילוננו הילדים בבתי ילדים משותפים, ולאחר מכן יעברו ללון בחדרי ההורים. להרחבה ראו: תמי קמינסקי, **בדרך: נשות עין חרוד, 1921–1948**, שדה בוקר תשע"ט, עמ' 90–99.

⁹ מובא אצל זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 81.

¹⁰ רוחמה חזנוב נולדה בבירות בשנת 1912. הוריה היו תושבי גדרה שהיגרו לבירות מסיבות כלכליות. שנות נעוריה עברו עליה בחלב, ובשנת 1922, לאחר פטירת אביה, עלתה ארצה לגדרה עם אמה ואחיה. לאחר לימודי הוראה בסמינר המזרחי בירושלים הגיעה לעין חרוד עם 'קבוצת החוגים' של תנועת המחנות העולים. שם הכירה את מלך, הם היו לזוג, ונולדו להם שתי בנות, רנה ונגה. בקיבוץ עבדה עם ילדי הגיל הרך, ואחר כך עם קבוצות של עליית הנוער שבאו לקיבוץ מסוריה ומעיראק. לימדה בתיכון הקיבוצי ספרות והיסטוריה. חזנוב

וכמנש עסקה בכתביה, ובין חודשי קיץ 1933 לחורף 1934 הבשילה גם מערכת זוגית חדשה בחייה של מנש, עם נחום בנארי.

השניים נשארו בתחילה בקיבוץ, אך סוניה, אשתו הראשונה של נחום ואם ילדיו עמליה ויאיר, התנגדה לכך ואף התריעה כי אם הזוג מנש-בנארי לא יעזוב את עין חרוד, היא לא תצא מפתח חדרה. לאחר דיון באספת החברים הושגה פשרה שלפיה יעזבו את עין חרוד לשנה, ולאחר מכן ידונו בסוגיה שנית.¹¹ את ילדיה, אוריאלה ורפי, השאירה מנש בקיבוץ, והדבר עלה לה בייסורי נפש ובנקיפות מצפון אימהיות, כפי שעולה ממכתבה לאוריאלה:

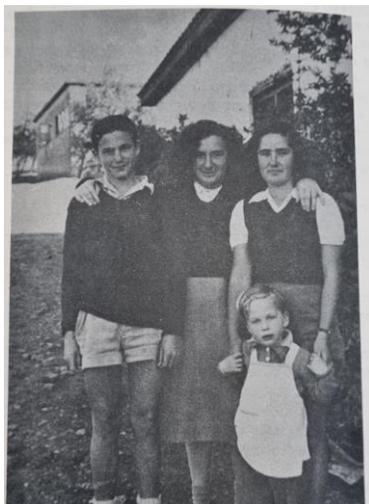
כתבתי לך כבר הרבה מכתבים, רק לא שלחתי, כי היה לי עצוב שאת אינך על ידי [...] אוריאלה שלי – אני אמא שלך, כן? ואת יודעת וזוכרת את זאת, ותמיד תמיד תזכרי שאני דיתה אמא שלך [...] כתבי לי אורהלה, וגם תנשקי את רפיק ממני.¹²

לאחר ניסיונות חזרה לסירוגין, מעברים בין תל אביב לעין חרוד ושליחות בוורשה בשנים 1934–1936, שאליה לקחו גם את אוריאלה, ומשם חזרה לקיבוץ, שבו נולד בשנת 1937 בנם עמוס, החליטו בראשית שנת 1942 לעזוב את עין חרוד. תחילה התגוררו בחיפה, וממנה עברו לתל אביב. אחר כך ייסדו את הקיבוץ העירוני אפעל בבקעת אונו והיו חברים בו ארבע שנים, ובשנת 1947 ייסדו את כפר אזור והיו חברים בו עד התפרקותו ב-1951. משם עברו לשכונת בילינסון בפתח תקווה.

כתבה סיפורים קצרים, והם התפרסמו במגוון במות ספרותיות וקיבוציות, ושני רומנים: **גדרות**, תל אביב תש"י; **אמא, מה הויה בנו**, תל אביב תשל"ז. במשותף עם מלץ כתבה את ספרם **שני סיפורים ואחד**, תל אביב תשמ"א. חזנוב גם כתבה תקופה ארוכה את ההספדים בקיבוץ. נפטרה בשנת 1994 בעין חרוד איחוד. להרחבה ראו: יפה ברלוביץ, 'בחיפוש אחר דיוקן ה"ארץ-ישראלית" בספרות הנשים בתקופת היישוב', **בקורת ופרשנות**, 34 (2000), עמ' 91–113; הנ"ל, **שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה**, תל אביב תשס"ג, עמ' 170; קמינסקי (לעיל, הערה 8), עמ' 235–236, 302.

¹¹ זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 142–143; תמר קמינסקי, 'נשות עין חרוד כמעצבות חברה מחדשת ומשתנה: 1921–1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ב, עמ' 106, 108.

¹² מובא אצל זעירא, שם, עמ' 149.

מנש עם ילדיה: אוריאלה, רפי ועמוס (עלים ששרדו, עמ' 47)

בנארי העניק למנש תמיכה רגשית ומעשית. הוא היה איש נוח ואהוב על הבריות, פעיל ציבור ומנהל חינוך ותרבות בהסתדרות. ואולם הקשר בין מלך למנש היה קשר נפשי עמוק ולא פסק כל השנים, גם לא לאחר הפרדה וההתקשרות עם בני זוג חדשים. הם כתבו זה לזה, היא ביקשה ממלך שיקרא את כתביה ואת סיפוריה, והם ביקרו זה אצל זה לא מעט. כמו כן למרות המרחק הפיזי מעין חרוד היו בני הזוג נטועים בעמק וקשורים באנשיו בקשרי משפחה וחברות אמיצים. את החגים, המועדים המיוחדים, חגי המשק ועוד עשו בעין חרוד, והם גם קבורים בבית העלמין של הקיבוץ.¹³

בערב פסח של שנת תש"ח (23 באפריל 1948) נהרג הבן רפי בקרב על נבי סמואל, ורק שבוע לאחר מכן נודע דבר נפילתו. מותו היה מכה חזקה וכואבת מאוד למנש, וילדיה העידו שהיא לא התאוששה מאובדנו עד סוף ימיה.¹⁴ כשנה לאחר נפילתו הוציאו בני המשפחה את ספר הזיכרון 'ביקוד', הכולל מכתבים שכתב רפי לחברתו ולהוריו ודברי זיכרון, ובהם דברים שהקדישה מנש 'לבן'.¹⁵ בני אותו הדור והדור הבא העידו כי נחשב לספר

¹³ שם, עמ' 150–156, 164–168; ריאיון עם עמוס בנארי (לעיל, הערה 5).

¹⁴ מלך ובנארי (לעיל, הערה 4), עמ' 1.

¹⁵ יהודית מנש, 'לבן', דוד מלך ויהודית מנש (עורכים), **ביקוד: מכתבים מאת רפי מלך מנש**, תל אביב תשי"ט. מובא אצל מלך ובנארי, שם, עמ' 56–68.

מופת שרבים הכירו והוקירו, ודברים שהובאו בו צוטטו לא פעם בכל מיני הקשרים חינוכיים וחברתיים. לדוגמה, החוקרת נורית גוברין כתבה כי הספר השפיע עליה מאוד וליווה אותה לאורך השנים, והיא כבני דורה קראה בו שוב ושוב.¹⁶

בשנת 1958 יצא ספרה של מנש 'נעורים', רומן על יסודות אוטוביוגרפיים, והיא הקדישה אותו לבנה שנפל: 'את הסיפור התחלתי לכתוב למען רפי בתקופת התבגרותו. עז היה רצוני לתאר לפניו אורית הנעורים מהשנים ההן והמניעים הנפשיים לעליה. פרצה מלחמת השחרור ובני רפי נפל שדוד בהרי ירושלים. בקרב על נבי סמואל נפל בערב פסח תש"ח.¹⁷ בהיותה בת 71, בשנת 1972, נפטרה מנש מסיבוכים במחלת מעיים שסבלה ממנה שנים. לאחר מותה הוציאה המשפחה את החוברת 'עלים ששרדו', הכוללת רשימות מפרי עטה.

'היה בה צורך עז ועמוק להתבטא בכתביה': יצירתה הספרותית

הצורך והשאיפה לביטוי בכתביה, נתנו בה אותותיהם לאורך כל דרכה והשפיעו נפשית ומעשית על גלגולי חייה [...] היתה בה הבנה ורגישות רבה לאמנות והיה בה צורך עז ועמוק להתבטא בכתביה, דבר שניתן לה בקושי רב ולסירוגין. ועדים לכך הקטעים הרבים הבלתי גמורים שמצאנו בין ניירותיה.¹⁸

את יהודית מנש אפשר לשייך לדור השני של הכותבות הארץ-ישראליות. ברלוביץ שייכה דור זה לכותבות שנולדו בראשית המאה העשרים, עלו ארצה בעלייה השלישית והרביעית והחלו לפרסם מאז. כיוון שהחברה בכלל

¹⁶ נורית גוברין, 'עידן התמימות: על שלושה ספרי נופלים בדור מלחמת העצמאות: "נעם" (גרוסמן) (1948); "ביקוד": רפי מלך (1949); "נפש ותהום: איתמר גולני" (1949)', שיחת רדיו, 8.5.2019: <https://benyehuda.org/lexicon/hbe/hbe01442.php>. באופן דומה העידה מזיכרונות נעוריה בסמינר החוקרות גם המשתתפת ד"ר תמר שכטר, 5.6.2024.

¹⁷ יהודית מנש, **נעורים**, תל אביב תשי"ח, עמ' 5.

¹⁸ מלך ובנארי (לעיל, הערה 4), עמ' 1.

וקהילת הסופרים בפרט התעלמו בדרך כלל מכתבתן, הן היו משוחררות להשמיע את קולן בחופשיות.¹⁹

את כתיבתה של מנש הגדירה ברלוביץ 'סגנון מלנכולי', המאופיין בעצבות קשה ונוקבת, שלדבריה התאפשרה הודות לשוליים שנדחקו אליהם הכותבות ושחררו אותן מעול המחויבות והתכתיבים של דגם הכתיבה הראוי והרצוי. בכתיבה המלנכולית אפשר להבחין, מעבר לקול הנשי הייחודי שבא לידי ביטוי בחבורת הסופרות בתקופת היישוב, בעמדה ביקורתית וחתרנית שהדגישה עיוותים חברתיים ויחס אטום ומתנשא כלפי החלשים בה. ברלוביץ זיהתה בכתיבה זו עמדה פמיניסטית מפוכחת שיצאה נגד קלקוליה של החברה, בעיקר זו הציונית הגברית, שכשלה ביצירת תיקון האדם החדש במולדת החדשה.²⁰

מנש כתבה למן עלייתה ארצה ועד סמוך לפטירתה, אך מבחינה מקצועית היא עברה תהליכים פנימיים רבים עד להבשלת זהותה העצמית כסופרת. מלכתחילה לא עלתה לארץ כדי לעסוק בכתיבה. היא ראתה בעצמה חלוצה וייעדה עצמה להיות עובדת אדמה ומיישבת הארץ. נראה כי בתחילה כתבה בעיקר למגירה, אך ברבות השנים, עם טלטולי החיים, היא חשה כי בלי הכתיבה היא אבודה. עם זאת היא טענה תמיד שכתבתה אינה טובה דייה ושכתביה לא בהכרח ראויים לצאת לאור. את העוז לפרסם קיבלה ממלך, מבנארי ומגרשון שופמן.²¹

עיקר כתיבה שיצאו לאור פורסמו בשנים 1930–1958. כ-35 מספרם, ומרביתם סיפורים קצרים שפורסו במוסף 'דבר' ובעיתון הסתדרות תנועת החלוצ העולמית, 'העתיד'; מיעוטם קטעים מיומניה האישיים שהתפרסמו

¹⁹ Yaffah Berlovitz, 'Prose Writing in the Yishuv: 1882–1948', *The Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, 2006, pp. 4–5, 8:

<https://jwa.org/encyclopedia/article/prose-writing-in-yishuv-1882-1948>

²⁰ שם, עמ' 16–18.

²¹ גרשון שופמן היה סופר, אומן הסיפור הקצר, שעלה ארצה בשנת 1938 בשל סיפוח אוסטריה. גר בחיפה, וכנראה משום כך הייתה שם אחת התחנות של מנש ובנארי לאחר עזיבתם את עין חרוד. כאמור, ברלוביץ ציינה כי שופמן עודד את מנש לכתוב, והיא הקדישה לו את סיפורה 'הבת', *העתיד*, גיליון 26, 15.12.1935, עמ' 16–17. להרחבה ראו בנארי (לעיל, הערה 5); ברלוביץ, שאני (לעיל, הערה 10), עמ' 210; זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 150–158.

בכתב העת של הקיבוץ המאוחד, 'מבפנים'; כתבות קצרות אחדות מענייני דיומא, שפורסמו בעיקר מעל דפי 'דבר' ו'מבפנים'; קינה שכותרתה 'עולמך אָלֶה', שכתבה לאחר שנודע לה ב-1942 שבני משפחתה אינם ופורסמה בעיתון 'לאחדות העבודה', והרומן 'נעורים'. את הבמות לפרסום כתביה אפשר לאפיין בהיותן מזוהות עם התנועה היישובית הפוליטית שאליה השתייכה, ועוד יש להדגיש כי הן פרסמו את הדברים למרות הביקורת שעלתה בהם כלפי אותה חברה ממש.

סגנון כתיבתה של מנש מאופיין ברגישות ובכנות. סיפוריה נשיים, צנועים, מאופקים ומבטאים את לבטי החיים, את שולי החברה ואת הדמויות האפרוריות בה בהמחשת הקושי בחיים ובעיקר הקושי שכרוך במעמד חברתי שפל לעומת ההגמוניה בכלל והאליטה הציונית-חלוצית בפרט. מנש כתבה את עצמה: את נופי פעילותה ואת פרקי חייה. יש בקריאת סיפוריה עדות לחתרנותה ולכעס שחשה על חוסר הרגישות של החברה כלפי הנדכאים בה, אך יש בהם גם קול המבטא את העימות הפנימי הגדול ואת ייסורי נפשה שלה עצמה בשאלות זהותה החלוצית, המגדרית והמקצועית.

'ולא יישאו עוד כלמת הגויים': זהות אנטי-גלותית ציונית

דורין מתביישת במוצאה. אין היא מתלהבת ביותר מן הגויים. אולם מקנאה היא בקוממיותם, בבטחונם ובעזותם. היא נצרבת מן הגלות, מנמיכות קומתם של בני עמה והתרפסותם בפני הגויים. הפחד הגלותי מדכא את רוחה עד ללא נשוא [...] השקצים הללו – ריח לא טוב נודף מהם. אך הם אדוני הארץ. יכולים הם לבזותה ולהשפילה – ז'דובקה, מה את נדחקת? וכיצד להתגונן בפניהם? כיצד?²²

כיוון שעלתה לארץ ב-1920, שנות העלייה השלישית החלוצית, שלילת הגולה באה לידי ביטוי בעוצמה רבה בכתבתה של מנש. בספרה 'נעורים' מתוארת דורין, נערה יהודייה בעלת נפש מדוכדכת, הגדלה במשפחה דתית בעיירה גלותית לאב שקט, דיכאוני ורופס ולאם נמרצת ומעשית העסוקה ללא לאות בפרנסה ובטיפול בביתה ובחמשת ילדיה, אך היא מלאת ביקורת כלפי

²² מנש (לעיל, הערה 17), עמ' 24.

סובביה ואינה מפגינה חום ואהבה. הספר מתמקד בשנות נערותה של דורין, מגיל 16 ועד עשרים בקירוב, דרך מאורעות המלחמה הגדולה ועד להחלטתה לעלות לארץ ישראל על אף התנגדות הוריה. בתיאור שצוטט לעיל דורין חשה בוושה מהרפיסות היהודית-גלותית ומתקנאת בעזות מצחם של שכניה הגויים. גם בפרק המתאר את אימי החורף של שנת 1917 בעיירה ניכרות תחושות אלה:

פשטה השמועה: פורעים משתוללים ברובע בית הכנסת הישן. הרחובות התרוקנו בן-רגע. חיורים נתקבצו היהודים בבתיהם, רועדים, כנדונים הממתינים לגזר דינם. הנשים – בגניחות ואנחות – הפצירו בגברים לעשות משהו [...] והגברים, אף החסונים שבהם, התלחשו והתדיינו על אמצעי כופר ושידולים [...] איש מהם לא העלה על דעתו לעמוד כנגד השרצים הפורעים.²³

שאלת אי-התגוננותם וחוסר היכולת לעמוד על נפשם הטרידה את דורין-מנש שוב ושוב. לצד תיאור הפרעות בעיירה היא הביאה לידי ביטוי את אוזלת היד של תושביה היהודים, שלא העלו על דעתם אפשרות לוחמנית יותר ממתן שלמונים להרגעת הפורעים. בדו-שיח של דורין עם אביה היא הטיחה בו במרירות: 'אתם עם "האמונה" שלכם, למה גידלתם אותנו? לפחדנים רועדים בפני כל "שקף". ליצורים עלובים שכל פרח יכול לירוק בנו ולבזותנו'.²⁴ גם בקינתה של מנש, 'עולמך אלה', שמזכירה את הפואמות 'על השחיטה' ו'בעיר ההרחה' של ביאליק, שפורסמו לאחר פוגרום קישינב וזכו להדים מני אז (וצוטטו רבות לאחר 7 באוקטובר 2023), ביטאה מנש את אכזריותם של הפורעים ואת ההתרסה שחשה כלפי יהודי העיירה שעמדו נכחם ללא קרב בעוד ילדיהם נרצחים, בנותיהן נאנסות ונשים מעונות מול עיניהם:

עת חנקו אדי רעל נשימות עללים,
האפילו על עיניים טלולות וזכות
עת טמא קסם בתולים
בצחנת שכורים

²³ שם, עמ' 74.

²⁴ שם, עמ' 108.

עת אמות מענות דעתן נטרפה [...] ²⁵

מנש ראתה בגולה וביהודי הגלותי את כל הפסול והמאוס. אורחות החיים נדרשו לדעתה לשינוי מהיסוד, והיא לא חסכה את סלידתה מהם בתארה את חיי הגלות. בסיפוריה הקצרים שכתבה בשנים ששהתה בוורשה, ובהם 'תערוכת תמונות', 'בתוך חצר' ו'סקיצות וורשה', וכן ברשימותיה מאותן השנים, ובהן 'נוער' ו'בגולה ובבית', מתוארים עיירה מעופשת וטחובה הסובלת לכלוך ודוחק, בתים מוזנחים ומטים לנפול, יהודים יגעים המתחככים איש ברעהו, ילדים מנוזלים וחולים, בעלי מומים רבים, מבקשי צדקה ורוכלים של 'אלטע שמאטעס'. מנש נדרשה גם למראה החיצוני של העיירה ושל תושביה היהודים וגם לאופיים. היא לא הבחינה בין ילדים לזקנים ובין נשים ולגברים החיים בעיירה הגלותית, ולא הסתירה את סלידתה מאלה וגם מאלה:

הנה זה, עם הפנים החרוטים והעינים הדומעות והריסים המכוסים מוגלה צהבהבה. וזה היהודי הנמוך והמכווץ, הנראה כי עם כל צעד יורד הוא יותר ויותר אל האדמה. הנה האשה הנסחבת עם חצי-תריסר ילדיה המנוזלים. וקטוע-הרגל המתנדנד על רגלו האחת, וזו הזקנה עם גבנונה העגול וראשה הענקי עם מבטה החד, התובע כל אדם זקוף-קומה לדין. ²⁶

בתיאור זה הדגישה מנש את התפיסה הגלותית המעוותת בעיניה כי זקיפות קומה ועמידה על הנפש הם בלתי אפשריים ואף אסורים, ואילו נמיכות קומה ורפיסות הם אורח החיים הראוי והרצוי. אפשר לומר כי חלומה ושאיפתה של מנש היו בראש ובראשונה לעצב יהודי עז רוח העומד על נפשו ואינו נכנע לשכנים הגויים. הפסוק מספר יחזקאל שהובא בכותרת לחלק זה מתנוסס בפתח ספרה ומתמצת את תפיסת עולמה האנטי-גלותית והציונית כאחד.

²⁵ מלך ובנארי (לעיל, הערה 4), עמ' 31.

²⁶ יהודית מנש, 'תערוכת תמונות', **העתיד**, גיליון 14, 15.3.1935, עמ' 16. וראו גם: הנ"ל, 'בתוך חצר', **העתיד**, גיליון 7, 1.12.1934, עמ' 10-14; הנ"ל, 'נוער' ו'סקיצות וורשה', **העתיד**, גיליון 5, 15.10.1934, עמ' 8-9, 19-21: הנ"ל, 'בגולה ובבית', **מבפנים**, ג (אביב 1936), מובא אצל מלך ובנארי, שם, עמ' 24-27.

מנש ביקשה גם להדגיש את הפער שבין דור ההורים-הזקנים לדור הילדים שנחשפו לתנועות הציוניות-חלוציות והתנגדו לתפיסות הוריהם, הן בהשקפתם הדתית והאמונית, הן בהקשר הגלותי של הכפוף והחלש. היבט זה בא לידי ביטוי בהמשך לדו-שיח שניהלה דורין עם אביה והוצג לעיל: 'במה תעמדו נגד המשטמה העזה שהם רוחשים לנו? באגרוף יש לעמוד כנגדם! – פרצה דורין. האב חייך נוגות: מה כוחנו כי נעמוד כנגדם? ישמידו אותנו כזבובים הללו'.²⁷ באותו האופן ביקרה-התריסה מנש בקינתה:

איכה לא זנקו,
לאחוז בגרונם
ולשפוך את דמם! [...]
אי העז [...]]
בלא קרב הלכו,
בלא קרב השלכו –
צאצאי נביאים אדירים
כצאן טבחה
צאן הגלות
הה, גלות בין הגויים.²⁸

כאמור, תשובה הולמת על הבריונות הגלותית בעיניה של דורין גיבורת 'נעורים' הייתה רוח קרב וגוף איתן, אך בד בבד היא אימצה תשובה נוספת, שלמדה וקיבלה מחברותה עם חברות החלוצים שבעירה. הם ביקשו לעזוב את הגולה, לעלות לארץ ישראל, להתיישב בה ולהתחיל מחדש: 'חיים חדשים נבנה שם, את העקום נישר ואת הדלוח נטהר. לא עוד מלים רמות ועוול בצדן, את הכל נקים מן היסוד!²⁹ ובהמשך הדברים קיבלו משנה תוקף בפיו של חיים, מדריך החבורה: 'הגיעה השעה לכולנו בה יעמוד כל אחד פנים אל פנים בפני הברירה הגורלית של חייו: לעלות ארצה, או להישאר ולהמשיך בחיי הגלות, גלות זו המשפילה את דמות האדם שבנו'.³⁰

²⁷ מנש (לעיל, הערה 17), עמ' 24.

²⁸ מלך ובנארי (לעיל, הערה 4), עמ' 31–32.

²⁹ מנש (לעיל, הערה 17), עמ' 146.

³⁰ שם, עמ' 177–178.

בביקורת ספרים שכתב שופמן על הספר, הוא נדרש להיבט זה וניתח את תפיסתה הציונית של מנש, שנכרכה עם אותה סלידה משפיות הקומה לנוכח הגויים, ויתרה מכך, עם עוז הרוח שגילתה נוכח סובביה שהתנגדו לה:

אגב דיפדוף-ריפרוף בספר אתה עומד על 'הציונות' שבו ומהסס קצת. אבל מכיוון שהבלגת והפלגת מתחוויר לך, שלא ציונות במירכאות לפניך, אלא מושג זה בטהרו הראשון, בטרם חלו בו קולמוסים, ציונות בשלב ההתגלות. נערה פשוטה, לכאורה, בת לבוב, אחת מרבות. והנה על רקע המאורעות של הימים ההם ו'כלימת הגויים' מסביב, כאילו הוערה עליה רוח ממרום והיא נצטרפה בלבה אל תנועת התחיה עוד בטרם ידעה על מציאותה. צריך לעקוב אחר השתלשלות הדברים ולראות כיצד נסחפה הנערה הנאצלה בכוחות עצמה, כוחות איתנים, אל מטרתה.³¹

לתפיסתה של מנש, החיים בארץ היו תיקון ליהודי הגלות. לפיכך היה לה קשה כפליים להבין את מי שאומנם עלו ארצה אך המשיכו את חיי הגלות והעולם הישן, המעוות לתפיסתה, גם בארץ, שסמלה המובהק בתפיסת עולמה של מנש היה החדש והמתקן. בסיפורה 'הנחש', שפורסם במוסף 'דבר' בקיץ של שנת 1930, וככל הנראה היה סיפורה הראשון שראה אור בבמה ציבורית, תיארה מנש את הורי החברים, הזקנים בקיבוץ, הזרים בלבושם, במנהגיהם ובשפתם לבניהם, שיצאו לדרך חדשה. הם נגררים אחרי החיים ונסגרים בשכונתם עם המטבח הכשר.³² סיפור זה מושפע מנוף חייה של מנש בעין חרוד, שכן בקיבוץ, וכמוהו גם במקומות אחרים בהתיישבות העובדת ובעמק, התגוררה קבוצה של הורי חברים ששמרו על אורח חיים דתי אדוק.³³

³¹ גרשון שופמן, 'נצנוצים': "נעורים" ליהודית מנש, מוסף ידיעות אחרונות, 13.6.1958.

³² יהודית מנש, 'הנחש', מוסף דבר, 8.8.1930, עמ' 1.

³³ כבר בשנים הראשונות לייסודו של עין חרוד, באמצע שנות העשרים של המאה הקודמת, הגיעו לקיבוץ הורי חברים והשתקעו בו לצד ילדיהם. עלייתם לארץ לא נבעה מסיבות חלוציות, ועל פי רוב היה קשה במסע הגירה מאוחר זה להשתלב בחיי הקבוצה, על כל הנכלל בכך. רבים לא הצליחו ללמוד את השפה העברית, ועבודתם הייתה לרוב בענפים לא יצרניים או 'פרודוקטיביים', כפי שכונו בקיבוץ. כאמור, הם שמרו על אורח חיים דתי ונזקקו למטבח כשר, נפרד מזה של ילדיהם. חיים אלה חייבו יצירה של שיתוף וקשר לצד תחושת

בקריאת סיפורה של מנש אפשר להבחין כי לצד הביקורת על התבדלותם של ההורים מצאה מנש לנכון להטמיע בסיפורה גם ביקורת חתרנית עמוקה יותר, שהפנתה דווקא לבני הזקנים, אותם מהפכנים, מייסדי הקיבוץ. היא תיארה את תחושות הזרות של ההורים, שהרגישו אילמים ומנותקים גם מנכדיהם, שאין להם איתם שיג ושיח. כדרכה הרגישה הקפידה מנש לשזור את חוסר החמלה של הבנים להוריהם והשמיעה את קולם הכואב של ההורים על היפוך התפקידים: מבעלי בתים לתלויים וקרועים: 'מה שלא עלה בידי הצוררים מאז ומעולם, עוללו להם הצעירים הללו, בשר מבשרם, לדיהם הצעירים'.³⁴

מנש, שהיטיבה לתאר את שולי החברה ואת הדמויות האפרוריות בה בהמחשת הקושי בחיים, השמיעה את הקולות של אותם נדכאים, בין שהם יהודים בגולה בקרב גויים, בין שהם החיים בחוד החנית החלוצית בארץ. אישיותה ואופייה ודאי תרמו לכתיבתה הרגישה, ובכנותה הבלתי מתפשרת היא מתחה ביקורת על החיים הגלותיים ועל יהודי הגולה הרופסים, אך גם על חברה לדרך, שאינם די אמפתיים לתחושותיהם של אלה ואינם רגישים למצוקתם.

הביקורת שהביאה כאן מנש, ועלתה גם מציטוטים קודמים של דברים שכתבה, מוגזמת ומוקצנת למתבונן מן הצד. אולי אף יש צרימה בין הצורך שלה לבקר תופעות והתנהגויות של יהודי הגולה, של הציונות ותנועת העבודה ושל חברה בקיבוץ, ובין הדרישה שלה במיוחד מחברה לנקוט רגישות גדולה יותר כלפי בני האנוש החיים בקרבם, בעוד היא עצמה מבקרת את סובביה תדיר ולעיתים גם בחוסר רגישות ואף בעלבונות. לא מן הנמנע שבשל כך התעורר האנטגוניזם של חברה כלפיה ואולי גם כלפי כתיבתה.

בדידות ונתק. להרחבה על הורי חברים בקיבוצים ראו: גליה השרוני, "גון יקר והמית לבב": זקנים ראשונים בקיבוצים, 1925–1940, **קתדרה**, 185 (ניסן תשפ"ד), עמ' 77–100.

³⁴ מנש (לעיל, הערה 32). גם השרוני הצביעה על תחושות הזרות והעלבון שחשו לא פעם הורי החברים, אך מנגד הראתה כי לא פעם דאגו הבנים לעטוף את הוריהם בצרכים הפיזיים והנפשיים שהיו זקוקים להם, כגון אספקת עיתונים ביידיש ובפולנית, שיתופם במצב המשק, ארגון סיורים מאורגנים, שילובם בעבודה לפי כוחם הגופני, השתתפותם בחגי המשק, וכאמור, מטבח נפרד. ראו השרוני, שם, עמ' 89–91, 97–98.

מנש אומנם לא היססה לבקר אחרים, אך הביקורת הקיצונית ביותר שלה, ולעיתים רמיסתה הגסה ביותר, הופנתה דווקא כלפי עצמה. במקרים רבים הייתה להלך נפשה ולמצב רוחה השפעה מכרעת על הסגנון ועל המסרים שביקשה להבליט. את תפיסתה הציונית, שהייתה אנטייתזה לגלותיות וליהודי הגלותי, היא השמיעה באופן ייחודי, וכרכה בה גם את תפיסתה המגדרית-חלוצית.

‘רואות בו את “השליט”’: תפיסתה המגדרית-חלוצית

אשה יש לקחת בידים, היה אומר, אשה יש לכבוש באון, להציף אותה בגלים של חום, לזאת תשוקתה ולכך נבראה. כל אשה – בין אם היא משכילה ומפותחת ובין אם היא מפשוטי העם – אין האחת שונה מחברתה בנהייתן אל הגבר. שתיהן רואות בו את ‘השליט’ במכמני גון. שתיהן נוהות הן אל הפורט האמן, היודע את כלי הנגינה [...] אין הכוונה, כמובן, לגסות רוח וכולי [...] אף כי מקצת מזאת גם היא דרושה [...] לגבי נשים מסוג ידוע – היה מוסיף יומק בחיך רב משמעות.³⁵

במילים הללו, שמנש שמה בפיו של יומק, נער שדורין הייתה בקשר עימו, אפשר לראות את תמצית התפיסה הפטריארכלית המסורתית שראתה בגבר שליט, ובאישה יצור נחות ומדוכא. מעמדה היה שולי ומשני לגברים, שהיו בעלי הכוח והסמכות, בעוד מהנשים היה מצופה לשרת את בני זוגן.³⁶ עוד לפני מילים אלה תיארה מנש סצנה גופנית-נפשית קשה שבה נמלטה דורין ממגע ידו של יומק, שביקש לכובשה באון. המילים ‘טירוף’ ו‘אכזרי’ נשזרו בתיאור המעשה, אך היא גם הציגה את הכוחות הפראיים והקדמונים שקמו בה, בדורין, בהודפה את האנס: ‘הכל התפרץ בה להגנה. און-בראשית נזרם לתוך אבריה, לעמוד על נפשה בפני הגבר המשתולל. אחוזת חלחלה נאבקה עמו. בכוחות אחרונים של חיה פצועה דחפתו מעליה וקפצה על רגליה. עיורת מדמעות, שסועה ופרועה רצה לעבר הדלת’.³⁷ כששבה דורין לביתה לא

³⁵ מנש (לעיל, הערה 17), עמ’ 84.

³⁶ Paula E. Hyman, ‘East European Jewish Women in an Age of Transition 1881–1930’, Judith R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit 1998, pp. 270–286

³⁷ מנש (לעיל, הערה 17), עמ’ 66.

סיפרה דבר מהקורות אותה, אך תמונות הסיטו שבו ועלו לנגד עיניה, ובכי עז טלטל אותה.³⁸

תיאורים דומים אפשר למצוא גם בסיפור 'פרפורי מהפכה' לרבקה אלפר, שנכתב בשם בדוי.³⁹ דמויות רבות שתוארו בסיפורה של אלפר גילמו את עליונות הגבר ואת משיכתו הפראית וחסרת הרסן אל האישה. הפער הבלתי נתפס שהובלט ב'פרפורי מהפכה' היה שבהתנהלותו בכל שאר שטחי החיים היה הגבר רופס וחסר אונים, ואילו הנשים לקחו את המושכות לידיהן לא פעם. גם בסיפור זה בולט פער הדורות, אך מתחדד בו כי הפער אינו גילי או תפיסתי בלבד, כי אם גם פטריארכלי: הוא מעמיד את הגברים בעמדות הכוח והשליטה, משפיל את הנשים ואף נותן היתר למעשי אינוס וגילוי עריות.⁴⁰

כדורין ב'נעורים' כך בתיה ב'פרפורי מהפכה'. שתיהן ראו את המזור לתחלואי החברה הגלותית ולתיקון מצבה העגום של האישה בעלייה לארץ ישראל. אצל שתיהן הייתה בכך גם בריחה אישית ממשפחה חונקת שכל התנהלותה הייתה בעיניהן לא בריאה. נראה אפוא כי בתפיסתה החלוצית של מנש לא רק שלילת הגולה באה לידי ביטוי מובהק, כי אם גם תשובת הנגד לה, זו בעלת נקודת המבט החיובית והמתקנת. מהותה הייתה יצירת עברייא חדשה בארץ חדשה, וזו הייתה שזורה בד בבד עם תפיסתה המגדרית.

מחקרים רבים כבר הראו כי המהפכה הציונית-חלוצית ביקשה ליצור אנטיטזה לגלות וליהודי הגלותי באמצעות עבודת כפיים בכלל ועבודה חקלאית בפרט. החקלאות נתפסה חזון רוחני ומוסרי ודרך להגשמת האוטופיה החברתית ולהבניית העברי החדש, השונה במהותו ובחיצוניותו

³⁸ שם, עמ' 67–69.

³⁹ ראו בכרך זה: מרגלית שילה, 'משפל להעצמה: רבקה אלפר בתיעוד סיפורי חיים של נשות היישוב', **מסכת**, כ (תשפ"ו), עמ' 147–180.

⁴⁰ אלה ר', **פרפורי מהפכה**, אשר ברש (עורך), תל אביב תר"ץ. תודתי לפרופ' שילה שהסבה את תשומת ליבי לסיפור זה. ראוי להדגיש כי ביישוב היהודי עשו לא פעם שימוש בדימוי האישה היהודייה כקורבן מיני. בתחילה רווח דימוי זה בתיאורי נשים בפוגרומים של מזרח אירופה, אך בשלהי מלחמת העולם הראשונה הועתקה הסמליות של היהודייה המעונה מן המציאות המזרח-אירופית של הפוגרום אל מציאות המזרח התיכון, וסטראוטיפ היהודייה מתחום המושב הועתק אל העבריייה המודרנית. להרחבה ראו: בילי מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראליות 1890–1920', **ציון**, סב, ג (תשנ"ז), עמ' 271.

מהיהודי הגלותי. על פי רוב היה דימויו של היהודי הגלותי בעיני החלוצים רווי בדימויים נשיים.

לפיכך ביקשו הפועלות והחלוצות שעלו ארצה בעלייה השנייה והשלישית לא רק להיות שוות לגברים, אלא אף להידמות להם, ולשם כך הן התנערו מסממנים נשיים וממראה חיצוני מטופח ועדין. הן אימצו לעצמן חזות גברית הן בלבוש והן בתספורת קצרה וסיגלו לעצמן דגם של בת הארץ חשופה, שרירית ושזופה. הן התלבשו כך גם באירועים חגיגיים, והלבוש הגברי-נשי זכה לכינוי 'מכנסי עבריה'.⁴¹

נוסף על כך כמו הגברים הן שאפו להיות פועלות, ובייחוד פועלות חקלאיות, וראו בעבודת האדמה ביטוי לא רק להרחבת המקצועות הנשיים, כי אם לסמל של עצמאות ושחרור. נראה כי הייתה לעבודה זו משמעות נוספת בעיניהן, ששילבה בין היעדים הלאומיים ליעדים המגדריים, והייתה דרך לשוויון בכל תחומי החיים.⁴² בכתבתה של מנש באות לידי ביטוי תפיסות אלה. עוד לפני העלייה הייתה בעיניה העבודה כלי לשינוי פנימי מהותי, כפי שאפשר לראות מתיאור שבמוקדו חבורת החלוצים בעיירה שיצאה יחד לעבודה בטחנת קמח כחלק מההכשרה וההכנה לקראת העלייה ארצה:

⁴¹ כך לדוגמה העידה שיידלה לוז, ממייסדות עין חרוד, שלחתונתה שלה הגיעה 'במכנסי עבריה', שהיו מכנסיים באורך הברכיים. על השוואת היהודי הגלותי לנשי ראו: דוד ביאל, **ארוס והיהודים**, תל אביב תשנ"ה, עמ' 232. על החזות הגברית שאימצו העבריות ראו: סילביה פוגל-ביז'אווי, 'מרים ברץ לא גרה כאן יותר אבל נינותיה – כן', אביבה חלמיש ומוקי צור (עורכים), **מאה שנות קיבוץ: סיפורה של התנועה הקיבוצית**, ירושלים 2010, עמ' 152; בת-שבע מרגלית-שטרן, 'הוא הלך בשדות – והיא? ה"עבריה" בעיני עצמה ובני דורה', **ישראל**, 16 (סתיו תש"ע), עמ' 215.

⁴² חקר נשים ומגדר בתקופת היישוב התייחס בהרחבה לשאיפת הפועלות והחלוצות להשתלב בעבודה החקלאית וחשף את הקשיים הרבים והמאבקים שהיו כרוכים בכך. ראו: דבורה ברנשטיין, 'פועלות וחלוצות בעלייה השנייה – תקוות ואכזבות', **עידן**, 11 (1984), עמ' 145–163; דפנה יזרעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927', **קתדרה**, 32 (תמוז תשס"ד), עמ' 109–140; מרגלית שילה, 'חווית הפועלות בכנרת, 1911–1917, כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה', **אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות**, ירושלים תשס"ז, עמ' 137–180; אסתר כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה: חנה מיזל – מפעל חיים**, רמת אפעל תשס"ח ועוד.

בתוך תוכה עולה וצומח משהו נדיר וגדול. שיקוי נפלא נזרם לתוך דמה, כעין זוהר ראשון של מגע האהבה, של מגע ההשתייכות. ידעה הנערה כי חויה זו אינה בת חלוף. הרגשת צמיחה זו כעין כריתת ברית היא לימים יבואו. מעתה חייה אינם חיים אם תחסר את המגע המבורך עם האדמה, אליה תנהר ותשתוקק בכל מקום שהחיים ישאווה [...] ידעה דורין כי ביום זה נחתם גורלה; נפתח ונגלה לה מקור חיותה.⁴³

הציטוט ממחיש כי המגע עם אימא אדמה הוא חיבור של ברית, של חיות שכל כולה אהבה וצמיחה. אולי אפשר להשוותה עם קשר שבין איש לאישה, ואם כך, ייתכן שמבחינת מנש הייתה עבודת האדמה תחליף או מקבילה לחיי זוגיות ואהבה. אפשר גם לזהות בכתיבתה חיבור מגדרי חלוצי ברובד איתן ועמוק יותר, הרואה בחיבור לאדמה מרפא לגוף ולנפש, ולא רק בהקשר של חקלאות אלא של כל הטבע שסביב.

בכל כתביה לא חדלה מנש להתפעל מהחופץ: מאור השמש, מבעלי החיים, מהצמחים ומריחות הפריחה, מהשמיים, מהכוכבים ועוד. ולא רק זאת, אלא שהשהייה בטבע החם והמואר הייתה לה מקור חיות, שמחה ומרפא, ואילו מזג אוויר סגרירי דכדך אותה. במכתב למלץ מסוף ינואר 1936, זמן קצר לפני שובה ארצה מהשליחות בוורשה, כתבה: 'אני מתגעגעת מאד לארץ, לשדה, ובייחוד לשמי הארץ הבהירים. כי פה, לעזאזל, אפור עד מאוד. הקור והערפל מכניסים אותי למצב של מלנכוליה.'⁴⁴

כאמור, מנש כתבה את עצמה. בחייה סבלה מדיכאונות ארוכים ומעליות ומורדות במצב הרוח, שגברו לאחר נפילתו של בנה. היא הייתה בעלת נפש סוערת, והלכי נפשה באים לידי ביטוי בכתיבה. הנוגד הטבעי, תרתי משמע, לדיכאונה, היה שמיים כחולים, שהייה במרחבים ועבודה בשדה. היא השוותה רבות בין חדר סגור וחונק למצב רוח שפוף ומסוגר ובין יציאה למרחב הפתוח והמואר ליכולת לנשום ולחיות בשמחה.

⁴³ מנש (לעיל, הערה 17), עמ' 171.

⁴⁴ מובא אצל זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 158.

במרחבי הרקיע שט לו ענן בודד, והשמש משלחת אחריו כלאחר יד אחת מקרניה, והוא מתלהט ומתחיל זוהר בגונים ענוגים ורוטטים. ואני מביטה לי כך ושוכחת על מה נתייסרתי, על מה נתעניתי כך. הרי זה שעיני רואות את מרחבי הרקיע הלזה עם אותו הענן המרטיט-מופלא כל כך, בלתי נתפס כל כך [...] מין זמר משונה פורץ מקרבי, ועמו גלי חום של אהבה אדירה לשחקים אלה, הפרושים כך, שקופים ונוהרים [...] יושבת אני ליד השולחן ואפלה ושכול סביבי.⁴⁵

החיבור למרחבים ולטבע, העלייה ארצה והעבודה ברגבי אדמתה היו בעיניה של מנש תיקון ציוני, חלוצי ומגדרי. ואולם בשתי נקודות בחייה התנפץ והפך לשבר גדול דווקא הקשר הטבעי כל כך שכרכה בין אלה. הפעם הראשונה שחוותה זאת הייתה בחיים השיתופיים בעין חרוד. עם עלייתה ארצה האמינה כי המימוש המיטבי של החיים הציוניים הוא בקיבוץ, אולם בעוד שלילת הגלות ועבודת האדמה נותרו בעיניה כל העת ציונות במיטבה ותיקון מגדרי, דווקא חיי הקיבוץ היו לכישלון גדול בחייה. היא התקשתה להתמודד עם הפער בין החלום למציאות חיי הקבוצה, כפי שכתבה במכתב מלא כעס למלץ לאחר שכבר נחתמו יחסיהם הזוגיים:

אתה היחידי היודע מה הם חיי ואת אשר היה עם חיי בתוך המסגרת השיתופית הזאת. מהימים הראשונים עת נולדה אוריאלה, שם בבית התינוקות, את החודשים האיומים האלה [...] רק אתה היחידי ידעת כמה מקומי לא בחברה שיתופית, עם אותן הפגישות היגעויות עם בני-אדם. אתה ידעת כי זה אסון חיי, כי איני האיש המוכשר לחיים אלה.⁴⁶

גם ילדיה, אוריאלה ועמוס, כתבו בפתח הספר 'עלים ששרדו': 'מאז ומתמיד שאפה לחיות חיי קיבוץ, אולם רגישותה הפנימית, החריפה מדי לעיתים, לא אפשרה לה להמשיך בחיים אלה, דבר שכאב לה מאד'.⁴⁷ ואומנם חתרנותה כלפי החברה הקיבוצית שוזרת את כתביה. היא תיארה דמויות בודדות, מלאות עצב ומועקה, משולי הקיבוץ.

⁴⁵ מנש (לעיל, הערה 15), עמ' 58.

⁴⁶ מובא אצל זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 142–143.

⁴⁷ מלץ ובנארי (לעיל, הערה 4), עמ' 1.

בסיפורה בהמשכים 'מתוך פינה', שהופיע בשלושה פרקים ב'העתיד', תיארה מנש את עולמו הבודד של אברהם אלוני, חבר קיבוץ. דווקא חיי הקולקטיב, היחד הקיבוצי שבא לידי ביטוי בחדר האוכל, בחבורות המתאגדות בפנים ובחוץ, העצימו את הבדידות בעולמו של אלוני: 'עצוב לו מאד לאברהם אלוני זה. לשורש אכול זה מתוך צמיחה. בתוך הגידול הזה לקראת חיים נורמליים. עצוב לו מאד [...] למה זה המועקה צורבת הערב במיוחד. ואולי הוא מחכה כי הערב הזה יהיה שונה מאחרים? שמא יקרה דבר מה הלילה?'⁴⁸

יש בקריאת סיפורה של מנש על הקיבוץ עדות לכעס על חוסר הרגישות של החברה הציונית-חלוצית כלפי הנדכאים בה. אולי בכך יכלה להצדיק את כישלונה האישי לחיות חיי שיתוף. כתיבה זו, המבליטה את החלש והשולי בחיים הקיבוציים, הייתה אופיינית גם למלך ולרייכנשטיין, שכאמור היו חברים אף הם בעין חרוד, ואפשר לחוש בה בסיפוריהם. ואולם אף שכתביהם שלהם התקבלו לעיתים בחוסר הבנה ובתחושה של חתרנות נגד ערכי החברה החלוצית-קיבוצית, בה בעת הם היו מוכרים וידועים, נקראו ודוברו בהם, ואילו סיפורה של מנש לא זכו לתהודה ולהכרה בהיקף רחב כזה.

נקודת השבר השנייה הקשורה בעולמה של מנש, אשר השפיעה על תפיסתה המגדרית-חלוצית, הייתה נפילת בנה. כאמור, זאת הייתה לה מכה קשה מאוד, והיא התקשתה להתאושש ממנה כל שארית חייה. מעט נחמה מצאה בנכדיה ובניניה, שאהבה מאוד. דיכאון ארוך ימים ומצב רוח שפוף הם שהביאו אותה לידי תפנית בדבר ייעודה ושאיפותיה. לפני נפילת הבן היה החיבור למרחבים שבחוץ ולעבודת האדמה מרכיב מרכזי בזהותה ובהשקפת עולמה, ונראה שמותו גרם לה להסתגר מפני אלה ולהפנות עצמה לכתיבה הן כמקצוע, הן כמזור ומרפא ליגונה:

כל מה שעודד את רוחי, שחזק את ישותי – כל זה מזכיר עתה את חורבן אביביך, בני [...] הכל עומד בסימן חייך שנגדעו, בני, בני שלי [...] הוי רפי! איך אאסוף את כוחות הנפש – ומאחורי עומדים

⁴⁸ יהודית מנש, 'מתוך פינה', העתיד, גיליון 16, 15.4.1935, עמ' 19–22.

חייך שירדו תהומה [...] אתה מת, ואני חיה – איכה זה? בדידות ופינה שקטה חיפשתי, למען אוכל לכתוב, בעיקר למענך.⁴⁹

אם כן, זהותה החלוצית-מגדרית, שעברה טלטלה בעקבות האכזבה מחיי השיתוף ואולי כישלונה שלה הן בשיתוף והן בעבודת האדמה, וכן אובדן בנה, שהכה בה קשות, עוררו בה תחושות של מבוי סתום. אולי אפשר לראות את הפתח החדש דווקא באימוץ זהות מקצועית שאומנם לא הייתה זרה וחדשה לה לגמרי, אך קיבלה ממד מהותי יותר בראייתה ובתפיסתה המחודשת אותו: יעד שיש להתמסר לו.

'איזה דבר מוזר דוחף אותי לכתובה': זהותה המקצועית כסופרת

איזה דבר מוזר דוחף אותי לכתובה. ואני אינני מרגישה בהחלט שום אחיזה פנימית להוציא דבר מה. ומצחיק אותי קצת הרצון הריק הזה לכתוב, לכתוב, כאשר אין מה להגיד. כאשר הכל כהה, בלי צבע, כמו כל החיים פה.⁵⁰

את הדברים כתבה מנש בכתב ידה ביומנו של מלך בינואר 1927, כאשר המשפחה התגוררה בירושלים. היא הייתה אז בחודשי היריון מתקדמים עם רפי, מצב רוחה היה שפוף, ואפשר לחוש כי הכתיבה אומנם סיפקה לה צורך בסיסי, אך היא נועדה למלא איזה חלל פנימי ולא להיקרא ולהיראות. זמן קצר אחרי כן, כנראה סמוך ללידה, שלחה לראשונה סיפור לפרסום וחיכתה במתח לתגובה מהעיתון. את רגשותיה כתבה כהרגלה באותו יומן, שהיה למעין כר לתכתובת בין בני הזוג, ובו חלקו את הגיגיהם זה עם זה:

בעצם אני יודעת שאין בי שום דבר מלבד להתאמצות לבטא דבר מה. אני בכלל מחכה להרבה דברים, ובעצם אני יודעת ששום דבר מיוחד לא יהיה, ואם יהיה גם כן אין לזה ערך גדול. ישנה אפטיה משונה, לא נעימה, עם רחישה פנימית. הרגשותי הן כתולעים אשר רצים רצים באין מוצא ובאין דרך.⁵¹

⁴⁹ מנש (לעיל, הערה 15), עמ' 58.

⁵⁰ יהודית מנש אצל זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 85.

⁵¹ שם, עמ' 85–86.

שוב נראה כי הכתיבה היא צורך לביטוי פנימי ואינה לשם פרסום, אך דווקא התחושות הלא-נעימות והדימוי, 'תולעים אשר רצים' בלי דרך, יש בהם אולי מקצת ההבנה כי חשש מדחייה ומביקורת וכן פחד מכישלון הם שגרמו לה להתבטא כאילו לא כתבה לשם ביטוי פומבי. נראה כי עם השנים, ואולי גם בעקבות פרסום כמה מסיפוריה והגיגיה במחצית הראשונה של שנות השלושים, השתנה הלך רוחה לתחושה שבלי הכתיבה חיה אינם חיים. כך לדוגמה כתבה: 'אני יודעת שעכשיו אם לא אוכל לכתוב כהוגן ולחיות מדי יום בתוך מסגרת, ולקבל את הכל מתוך חוסן פנימי, אזי אני אבודה'.⁵²

ואומנם מנש עברה כמה שלבים עד לאימוץ זהותה כסופרת, ובכל שלב התחבטה אם זה ייעודה, אם היא סופרת טובה דיה, וכן אם זוהי אכן הגשמת הציונות החלוצית. פעמים רבות, גם לאחר שהחליטה כי עיסוקה המרכזי יהיה כתיבה, הייתה מבטלת את יכולותיה בתחום וטוענת שהיא מתקשה בכך ואינה די כשרונית.⁵³ האם החיים המשותפים עם מלך והקשר הנפשי-רגשי שנשמר ביניהם גם לאחר הפרדה השפיעו על חוסר הביטחון שחשה, בעיקר מאחר שהוא כבר היה סופר נודע ומוכר ממנה?

מוטי זעירא מתח קווי דמיון רבים בין בני הזוג: 'העולם הרוחני-אידיאולוגי; הרקע בו צמחו וממנו הגיעו; נפש רומנטיקנית-רגשית-סוערת; מצבי רוח משתנים; אהבת הקריאה; הערכה עצומה למלה הכתובה והחלום של שניהם להיות כותבים וסופרים בעצמם'.⁵⁴ ואולם אצל מלך היה ברור ומוחלט חלום זה והצורך לעמוד במרכז העשייה החברתית, הציבורית והאינטלקטואלית בקיבוץ, ולא כך אצל מנש. היא לא עלתה לארץ כדי לעסוק בכתיבה; רצונה היה להיות עובדת אדמה, חלוצה שחיה חיי שיתוף. זמן קצר לפני שובה ארצה מוורשה, בינואר 1936, כתבה למלך:

ואני, למרות הפחד הגדול אשר תוקף אותי בחושבי על כל הסבך הסידורי אשר מחכה לי בארץ, למרות זאת מרגישה אני כי עלי לשוב ארצה כי אני הולכת ומתנוונת כאן. 'העתיד' אינו מופיע, ואני איבדתי כל יכולת של כתיבה. אגב, גנבו גם אצלי את העט הנובע.

⁵² שם, עמ' 155–156.

⁵³ בנארי (לעיל, הערה 5).

⁵⁴ זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 47–48.

אני רואה בזאת, כמובן, אות כי עלי להפסיק בכתיבה ולהפנות את עצמי אל החיים ממש, זאת אומרת: אל העבודה.⁵⁵

בדבריה אפשר לחוש את המטוטלת של תפיסתה הציונית-חלוצית של עבודה מה היא. בהקשר זה, בעין חרוד וגם בקיבוצים אחרים היה ברור ליוצרים עצמם, וגם לחברי הקיבוץ, שעיסוק מקצועי באומנות בכלל וכתיבה בפרט אינו יכול לבוא על חשבון עבודת החברים, והם נהגו לעבוד בענפי המשק, ורק בשעות הפנאי המועטות להקדיש מזמנם ליצירה. יוכבד בת-רחל,⁵⁶ חברת עין חרוד, היא שיצאה ביוזמה נשית ושאלה בינואר 1935: 'האם העמדנו לפנינו בקיבוץ פעם את שאלת האמן בתוכנו? איזה תנאים ניצור לאפשרות עבודתו והתפתחותו בתוכנו?'⁵⁷ בהמשך לשאלתה טענה בת-רחל כי בימיו הראשונים של הקיבוץ, בשל תנאי הקיום הדוחקים, לא התאפשר לאומן ליצור ולפתח את כשרונו, כי הזדקקו לכל זוג ידיים עובדות, אולם כאשר התמסד הקיבוץ והחברה בו התפתחה, היה צריך לאפשר לאומנים שבקיבוץ ליצור. עם חברתה ליליה בסביץ⁵⁸ פעלה בת-רחל רבות כדי להעביר החלטת אספה לקצר את יום עבודתם של האומנים חברי עין חרוד.

⁵⁵ שם, עמ' 158.

⁵⁶ יוכבד בת-רחל (תרשיש) נולדה בשנת 1901 באוקראינה וגדלה בבית אמיד ומטופח. למדה בגימנסיה והייתה חניכה בתנועת החלוץ. בשנת 1921 עלתה ארצה, ושנים מספר גרה בתל אביב. אחרי שנישאה לאברהם תרשיש, הם הצטרפו יחדיו לקיבוץ עין חרוד. יצאה בשליחות תנועת החלוץ לפולין (1925) ולגרמניה (1936–1939). כל שנותיה בקיבוץ פעלה רבות לשינוי מצבה ומעמדה של האישה החברה, והייתה מהנשים שהובילו להשגת שוויון לחברה בתנועה הקיבוצית בכלל ובעין חרוד בפרט. עסקה בתחומים רבים, ובהם עיצוב החינוך המשותף, קליטת עלייה, תרבות, כתיבה ועוד. נפטרה בשנת 1989 ונקברה בעין חרוד מאוחד. להרחבה ראו קמינסקי (לעיל, הערה 8); תמר שכטר, **לדובב שפתי שותקות: עיונים בקובץ 'חברות בקיבוץ'**, רמת אפעל 2023; יוכבד בת-רחל, **בנתיב שהלכתי: פרקי חיים ומוקדי פעילות**, תל אביב תשמ"א.

⁵⁷ יוכבד בת-רחל, 'על האמן בתוכנו', **שאלות מבפנים**, ב, 6 (ינואר 1935), עמ' 126.

⁵⁸ ליליה בסביץ נולדה בשנת 1900 באוקראינה. גדלה בבית אמיד, ובילדותה ספגה חינוך יהודי ורוסי. סיימה גימנסיה רוסית ולמדה עברית במסגרת פרטית. הייתה פעילה בתנועת החלוץ ועלתה לארץ עם בן זוגה ראובן (ויניה) כהן בשנת 1924. הם הצטרפו לקיבוץ עין חרוד, ובו חייתה בסביץ עד מותה. בני הזוג נפרדו לאחר כעשר שנים יחד, ושניהם המשיכו לגור בקיבוץ. בסביץ הייתה מעורבת כל ימיה בהוויה הקיבוצית ופעילה בתנועת הפועלות. שימשה חברת מערכת העיתון 'דבר הפועלת' מיום היווסדו והייתה צירה בקונגרסים ציוניים ושלחה למחנות העקורים בגרמניה. הרבתה להתבטא בכתב ובעל פה בכינוסים, בוועידות ובעיתונות. השקיעה את כל מרצה בטיפול בבעיות החברה בקיבוץ ופעלה להגברת כוחן

במקרה של מנש כישלון חיי הקבוצה, התפרקות נישואיה ואחר כך גם נפילת בנה הם הגורמים שהובילו אותה להעצים את זהותה כסופרת, אך בה בעת היא גם חשה חוסר ביטחון. לדברי זעירא, היא הייתה חרדה משיפוטו האומנותי של מלך, וגם של אחרים, דוגמת שופמן, ולכן נהגה לשלוח את סיפוריה אליהם כדי שיחוו את דעתם לפני ששלחה אותם לבמות ציבוריות.⁵⁹

כאמור, היריעה הספרותית הרחבה ביותר שכתבה הייתה הרומן 'נעורים'. גם אז לא הייתה ידועה בציבור הקוראים הישראלי כסופרת. זה היה המשפט הראשון שכתבה העורכת רבקה כצנלסון בסקירת הספר ב'דבר': 'אין יהודית מנש "סופרת מקצועית"'.⁶⁰ בהמשך דבריה כתבה כצנלסון מילים חמות על מנש ועל הספר, נדרשה לסגנון כתיבתה הייחודי של מנש, טענה שהיא אישה רגישה שחייתה חיי קבוצה וכתבה עליהם מתוך הזדהות נפשית וציינה שמנש הייתה בעלת כישרון וצורך לביטוי.⁶¹ ולמרות כל אלה אפשר לשער שהמשפט הפותח הרטיט את נפשה של מנש וערער אותה. גם בביקורת שכתבה על הספר אנדה עמיר אפשר לחוש בחוסר ההכרה בהיותה של מנש סופרת:

הספר כתוב בקלות נעימה ונקרא בשטף, אך טוב היתה עושה המחברת אילו פשטה ממנו בהכרה את מחלצות הבלטריסטיקה, וכתבה אותו במישרין כספר אוטוביוגרפי לכל דבר, כי אז לא היו דרישות המבקרים חמורות כפי שהן לגבי ספרות-לשמה. כי יש ערך רב לספרים אוטוביוגרפיים, היודעים לחדור לעומקה של המציאות והתקופה, ומביאים את הקורא לעולמם בלא חציצות, גם אם אינם 'רומאנים' הבנויים לפי חוקי הספרות 'הטהורה'. יהודית מנש, בנסותה 'להרים' את ספרה לדרגת 'סיפור', אינה אלא מגניבה לתוכו

ומעורבותן של הנשים בקברה העין חרודית, בתנועה הקיבוצית ובקברה הכללית. נאבקה על שיתוף הנשים בשמירה, יזמה את חוק ה'שליש' ודאגה למיסוד תרבות הזיכרון הקיבוצית. נפטרה בשנת 1990. להרחבה ראו קמינסקי (לעיל, הערה 8); שכטר (לעיל, הערה 56); ליליה בסביץ, ולו רק הד, תל אביב תשמ"א; הנ"ל, במירוץ עם הזמן, תל אביב 1987.

⁵⁹ זעירא (לעיל, הערה 7), עמ' 154–155.

⁶⁰ רבקה כצנלסון, 'הנוף שאבד', דבר, 23.5.1958, עמ' 6.

⁶¹ שם. וכדבריה: 'ספוריה של מנש היו רעננים ונשיים, כתובים מתוך הסתכלות בלתי-אמצעית והזדהות נפשית עם נוף-החיים ההיולי שבו קשרה את גורלה'.

מגמות ספרותיות, שאינן הולמות את תוכנו הכן, הצנוע של הספר הנאה והטוב הזה.⁶²

אם כן, נראה שהמבקרים סברו שהספר הוא יותר בבחינת שרטוט אוטוביוגרפי של סיפור חייה של מנש טרם עלייתה, ולא יצירה ספרותית מסוגת רומן. למרות כל זאת לסובביה אמרה מנש לא פעם כי למרות הקושי האישי היא רואה בכתובה שליחות. להבנתי, מהות תחושת השליחות הייתה השמעת קולם של הנדחקים והנדכאים.

סיכום

'כי אוהב את החיים וארטט לקראתם בכל עת': דיכאון במחיר מהפכה?
ברלוביץ תיארה את האישה הכותבת הארץ-ישראלית כמשמיעת קול כפול: קול שיש בו חוויותיה שלה במפעל החלוצי, אבל גם קריאת תיגר על דחיקתן של הנשים ממנו. בספרה 'שאני אדמה ואדם' הביאה ברלוביץ ממבחר יצירותיהן של הנשים הכותבות, ובסיפוריהן שזורים העלבון והאכזבה שחשו מהדרתן אל השוליים הלאומיים, החברתיים והספרותיים.⁶³ אף שמקצתן היו נשים מרכזיות ופעילות, דמותן לא נחקקה בשיח הספרותי ובמחקר האקדמי, והן נעדרו כמעט כליל ממחקרים על כתיבה ספרותית בשנות היישוב ועל פעילותן הציונית.

נשים אלו אינן יוצאות מן הכלל. נשים רבות שבלטו בעשייה מגוונת נעדרו משיח זה עד לשנות השבעים של המאה הקודמת. למן אז החלו להתפתח גישות חדשות בהיסטוריוגרפיה שהתמקדו בחקר תחומים שחלקן של הנשים בלט בהם ועד אז נחשבו שוליים, ובהם בית ומשפחה, חינוך ותרבות. בה בעת פעלו בעיקר בארצות הברית גופים פמיניסטיים ששאפו לתקן את העיוות של היעדר נשים מההיסטוריה וביקשו לשלב את עשייתן אגב חשיפת התמודדויותיהן, רגשותיהן ויצירתן בסיפור ההיסטורי הכללי ובנרטיב

⁶² אנדה עמיר, 'נעורים, מאת יהודית מנש, הוצאת אורות, תשי"ח', מאזנים, ח, לא (שבט תשי"ט), עמ' 199–200.

⁶³ ברלוביץ (לעיל, הערה 10), עמ' 10, 320, 323.

המרכזי.⁶⁴ מגמה זאת העמידה את הנשים במרכז, אך לא הדירה אותן לעזרת נשים משל עצמן אלא שילבה אותן במחקר ההיסטורי הכללי.

חקר נשים ומגדר בתקופת היישוב הוא תולדה של שינויים אלה, ומחקרים רבים שנכתבו מאז הראו כי תהליך קליטתן של הפועלות והחלוצות בארץ היה קשה. הגברים, שותפיהם לדרך ולמהפכה, דחו אותן לשולי החברה למרות מאמציהן להשתלב ולהוביל עשייה ציונית-לאומית בכל התחומים. סיפוריהן של נשים, תרתי משמע, לא זכו למקום ראוי בשיח ובמחקר, ונשים לא זכו להוקרה על תרומתן ופועלן.⁶⁵ חשיפת קולן של הנשים, ובמקרה זה גם קולמוסן, הפך אותן מנעדרות ושקופות לנראות ולנקראות, וכלשונה של בילי מלמן, כתיבתן עברה 'מן השוליים אל המרכז'.⁶⁶ מחקרים אלה האירו מחדש את סיפורה של חברת היישוב ואת הדינמיות שבה והיו במידה רבה כלי אנליטי לבחינת שינויים היסטוריים.⁶⁷

שלא כמחקרים אחרים, מאמר זה אינו מבקש לנפץ מיתוס אשר כבר נופץ על שוויון מגדרי בתקופת היישוב, כי אם להאיר את יצירותיה של מנש ואת דמותה העלומה. חשיפת סיפוריה וכתביה לצד סיפור חייה והבנת מורכבותה האנושית, וכן דרכה המטלטלת אל הפרופסיה שלה כסופרת הן העומדות במוקד. במחקרה על הפרופסיונליות העבריות בתקופת המנדט הראתה שילה כי הן כרכו את מקצוען עם מימושן העצמי ועם תרומתן לבניית חברה חדשה, שונה מזו המסורתית. הן ראו בעשייתן חלוציות ולא מקור פרנסה בלבד, אלא שליחות לאומית. יתרה מזאת, הן תפסו את מקצוען כקרקע

⁶⁴ בילי מלמן, 'למלאך ההיסטוריה יש מין: היסטוריה של נשים, היסטוריה ופוליטיקה 1880–1993', **זמנים**, 46–47 (1993), עמ' 18–33; לילך רוזנברג-פרידמן, **מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב**, ירושלים תשס"ה; Joan Wallach-Scott, 'Women's History and the Rewriting of History', *Cristie Farnhan (ed.), The Impact of Feminist Research in the Academy*, Bloomington, IN, 1987

⁶⁵ בת-שבע מרגלית-שטרן, **גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920–1939**, ירושלים תשס"ו; סילביה פוגל-ביזאוי, 'קיבוץ ומגדר: האתגר הניאו-ליברלי', סילביה פוגל-ביזאוי (עורכת), **באות משתיקה**, תל אביב 2009, עמ' 7–25; מרגלית שילה, **אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות**, ירושלים תשס"ז ועוד.

⁶⁶ מלמן (לעיל, הערה 40), עמ' 245–266.

⁶⁷ ראו על המחקר הפורה בתחומים אלה: מרגלית שילה, 'נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים', **קתדרה**, 150 (טבת תשע"ד), עמ' 121–154.

פורייה ליצירת מהפכה נשית, ולדברי שילה, היה לתפיסה זו משקל רב בעשייתן.⁶⁸

הפרופסיה של מנש כסופרת הייתה הדרגתית. כאמור, עלייתה לארץ הייתה ממניעים חלוציים של גאולת האדמה, אך גורמים רגשיים-אישיים, אכזבות, כישלונות, שכול קשה ונסיבות החיים גרמו לה להפוך את הכתיבה לעיסוקה המרכזי. תוכן סיפוריה מכיל את המוקדים שעמדו עליהם שילה וברלוביץ, אך נוסף עליהם אפשר לזהות בהם קולות נוספים של המצויים בשולי החברה, ומעל הכול את קולה הפנימי שלה עצמה.

במחקר על ההיסטוריה של הרגשות נדרשו מתן בורד וחזקי שוהם לשאלת הנרטיבים הרגשיים ובדקו כיצד השתקפו בכתביהם של בני דור המהפכה ושל הצברים בתקופת המנדט. הם הראו שבניגוד לאתוס האנטי-אמוציונלי, כלשונם, זה המאופק והמופנם שראה בהבעת רגשות גלותיות ובכנינות שאינה יאה ליהודי החדש, היו ביישוב גם נרטיבים שהתייחסו בחיוב לעבודת רגש (emotion work), ובמוקדם כתיבה בעלת ביטויים רגשיים, שהיה להם מקום מרכזי בהדגשת החיבור הרוחני-תרבותי-טבעי עם הארץ ועם המעבר אליה. כתיבה מסוג זה אפשר למצוא בקרב חלוצי השומר הצעיר, שהושפעו ממרטין בובר ומא"ד גורדון.⁶⁹

מנש הכירה את רוח התנועה, ונראה לי כי שילבה בכתביה את שני הנרטיבים. מחד גיסא סיפוריה מאופקים, צנועים וכנים, ומאידך גיסא הביטויים הקשורים בנשיות, בשוליים החברתיים, בחיבור אל הטבע ובקשיי החיים מלאים עוצמות ואמוציות. בייחוד היא ביקשה להדגיש שמה שרואים על פני השטח הוא לא תמיד מה שמסתתר בנבכי נפשו של האדם. בכך אולי ביקשה להאיר ולהעיר את הרגישות הנדרשת כלפי הסובלים מדיכאון. בסיפורה 'על הרמה', שפורסם במוסף 'דבר' ב-1945, היא הפנתה זרקור אל מקרה טרגי של עוזרת של אחת המשפחות שחייתה ביישוב:

⁶⁸ הנ"ל, נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות 1918–1948, ירושלים 2020.
⁶⁹ מתן בורד וחזקי שוהם, "יש רגעים שהלב מתמלא כל כך עד אפס מקום": "היהודי החדש" ונרטיבים של איפוק רגשי בתקופת היישוב, תקציר פנימי לקריאה בפורום חוקרי הקיבוץ ותנועת העבודה, מרץ 2023.

נחמה המהולה בקנאה דקה, אתה שואב מאת העוזרת החדשה, שבבית הפקידה [...] העבודה בוערת בידיה והיא שרה. קולה נשמע כפעמי אביב [...] עוזרת זו מוציאה את העולם מן העלטה אל השדה הפתוח [...] הדבר היה באחד מימי החול [...] הנך נתקל באשה בעלת השיניים הבולטות והיא מפליטה כלאחר יד:

– לקחו אותה לבית החולים.

– את מי?

– את זו. העוזרת החדשה...

– ??

– שתתה רעל!

[...] דממה גדולה עוטפת את ההויה הלילית של הרמה [...] אתה עומד מכורבל בחוץ במעילך הכבד ומסתכל במשחק האור והחושך של פנס הים. הנה הוא מאיר ונכבה. מאיר ודועך [...] כך הוא מאותת לאניות שאיבדו את נתיבן.⁷⁰

הפער בין דמותה החייכנית, מלאת הפעילות והחיוניות של העוזרת, לסבל הרב שסבלה בלבה פנימה, שהוביל אותה למעשה קיצוני של איבוד עצמה לדעת, הוא שביקשה מנש להסב אליו את תשומת לב הקוראים. היא השמיעה בכתיבתה את קולם של הסובלים, הגלמודים והנדכאים, את קולם של מי שאיבדו את דרכם. כאמור, כתיבה זו אינה רק כתיבה פמיניסטית, ואפשר למוצאה גם אצל מלך ורייכנשטיין.

אם כן, את המבט המעמיק, המבקר והרגיש שהשמיע את קולם של השוליים, ביטאו לא רק נשים אלא גם גברים, ובחירתם של חבריה של מנש לקיבוץ ולדרך, שחלקו כמוה ואיתה את מציאות החיים השיתופית בעין חרוד, להבליט בסיפוריהם מאפיינים דומים, מעלה השערות וכיווני מחשבה בהקשרים מחקרניים מגוונים שלא זה המקום לנתחם. להבנתי נקודת ההשוואה הרלוונטית ביניהם בהקשר זה מעלה שמנש שילמה מחיר כבד יותר ממלך ומרייכנשטיין. כתיבתה הייתה חתרנית ועסקה בשוליים ובחוליי החברה, ואולי לכן נדחקה מנש מהפנתאון הקולקטיבי הכללי וגם מזה הנשי, מה שלא קרה לסופרים הגברים.

⁷⁰ יהודית מנש, 'על הרמה', דבר, 4.5.1945, עמ' 3.

יעקב רבינוביץ נדרש לספרו של מלץ, 'מעגלות', ולספרו של רייכנשטיין, 'ראשית'. לדעתו, בביקורת של מלץ על הקיבוץ אין לראות יסוד מערער, כי אם סיוע לבניין יציב ואיתן יותר. הוא שיבח את החתירה לאמת בהצגת תמונת המציאות וראה בכך נקודת חוזק. בעיניו יצירות אלה היו ראויות להתפרסם ולהיקרא ברבים:

ואם ישאלני אדם להרגשתי, אומר לו: שני הסיפורים קרבו את לבי לקיבוץ ולחיי. קרא את השניים: 'ראשית' ו'מעגלות'. שניהם ממלאים זה את זה [...] אילו היו מתרגמים שני ספרינו אלה ומצרפים להם הקדמות מתאימות והערות מאירות ומבארות [...] היו רוכשים להם קוראים לא רק בתוך סוציאליסטים-בונים כי גם בתוך אינטליגנציה מחפשת דרכים. יותר מדי אנו מזלזלים בשלנו.⁷¹

'מעגלות' ו'ראשית' זכו לא רק למילות שבח. שולה קשת ציינה כי סביב 'מעגלות' התחוללה סערה שכללה מכתבים, מאמרי תגובה וביקורות לא מעטות שעיקרן יחס המחבר לחיי הקיבוץ והצגתם עלובים וקטנוניים.⁷² ואולם גם ביקורת מסויגת היא במה פרסומית המעלה את הספר למודעות הציבור הרחב.

לביקורת של ממש לא זכתה מנש, אולי כי ספרה לא היה ידוע ומוכר ולא התפרסם כספרות קיבוצית מקבילה. האם כיוון שהייתה אישה או אולי כי כתיבה לא הייתה טובה דייה? שלא כסופרות אחרות בתקופתה, היא זכתה להימצא ולכתוב בקרב חברים משכילים, יודעי ספר וכותבים בעצמם. הביקורת, גם המועטה כפי שהוצגה, לא החמיאה לה ולא שללה אותה, אך יותר מכול לא ראתה בה סופרת שזה מקצועה. לצד זאת יש להדגיש כי יחסם של אישים כמלץ, בנארי ושופמן, שניהלו עם מנש שיחות ארוכות ומפרות, קראו את סיפוריה, פרסמו את כתביה ושימשו לה מעטפת תומכת, הוא ייחודי, ובכך מנש אינה מייצגת את הכותבת המצויה.

⁷¹ יעקב רבינוביץ, 'על ספורי הקיבוץ', דבר, 4.5.1945, עמ' 4.

⁷² שולה קשת, 'אדם וחברה בעולם "ללא אל": על חיפושי דרך רוחניים ב"מעגלות" והשער נעול' לדוד מלץ, יובל דרור (עורך), **קיבוץ ויהדות**, ירושלים תשע"ז, עמ' 246–247. תגובות נוספות על הרומן מובאות בספרה של המחברת. ראו: הנ"ל, **המחותרת הנפשית: על ראשית הרומן הקיבוצי**, תל אביב תשנ"ה, עמ' 144–161.

ואולם ביישוב לא ראו צורך להבליט ולהאיר את כתביה ואת המסרים הרגישים והביקורתיים שעלו מהם. אולי משום שהחברה כולה ראתה בהתיישבות העובדת את חוד החנית של העשייה הציונית דאז, וההתיישבות הקיבוצית נחשבה אידיאל חברתי. ערעורה של מנש על כך והרהורה בכך לא התקבלו על דעתם. היה נכון יותר להתחבר מבחינתם לכתבים ולסוגות ספרותיות שהיללו ושיבחו את היצירה הקיבוצית על גווניה. ייתכן גם שמי שלא חווה בעצמו את חיי השיתוף, לא יכול להבין את הרגישות הגדולה שניסתה להציף ולהעלות בכתביה.

השערות אלו מתחזקות דווקא היות שמי שכן נתנו במה לדברים שכתבה, העריכו את סיפוריה והתייחסו אליהם בתשומת לב, היו חבריה לקיבוץ, לתנועה ולדרך. על כך יש להוסיף כי מידת הביקורת שלה פנתה פנימה כשם שפנתה החוצה, וכלפי עצמה יותר מכול. לכן אף שבאופן אירוני היא הפנתה את ביקורתה כלפי החברה בנימה חסרת רגישות לא פחות ממה שהיא עצמה הצביעה עליו כקלונה של החברה, כך נהגה גם פנימה, כלפי עצמה, בכל היבט של חייה. היא כתבה את לבטיה, ייסוריה ורגשות האשם שלה, במיוחד בנוגע לאימהותה וליחסה לילדיה. ביומנה תיארה זאת בלשונה הייחודית:

בכל עת מלוח אותי הרגשת אשמה כנגדם. איני אם פשוטה להם. מצבי הרוח שלי והעצבנות הנובעת מתוך זה, סוגרת בפני לגשת אליהם באהבה גדולה. נדמה לי כי הם רואים לנפשי המתרחקת לעיתים מהם ומטפסת בהר המיגע הזה של החיים של טעם הקיום. אני לעיתים סגורה וזרה להם [...] ואני מאשימה את עצמי מאד על אופי זה הקשה, על רגשנותי זו המופרזת על קשי לב זה שלי [...] כך נדונה אני לנצח להיות 'הזרה' לסביבתי הקרובה. אין איש מבין לנפשי בפרוץ עלי החשכה, כולם מיד מתרחקים ממני, כולם סרים הצדה.⁷³

מנש התמודדה עם דיכאונה ימים ארוכים ותקופות רבות. היותה בעלת נפש דיכאונית וחוסר ההיסוס שלה למתוח מעל במות ציבוריות את ביקורתה על חוליי החברה שהייתה באותם ימים האוונגרד היישובי, היו בעוכריה. כמו

⁷³ יהודית מנש, 'קטעים מיומן', 8.2.1940. נמצא בעיזבונה ונמסר באדיבות עמוס בנארי.

הניה פקלמן ב'חיי פועלת בארץ' היא ביקשה להשמיע קול אישי, אך לא באוטוביוגרפיה כי אם בקריאת השכמה לתשומת לב אנושית ולרגישות חברתית. טליה פפרמן הציעה כי פקלמן כתבה את סיפורה מתוך האשמה וביקורת כלפי ההגמוניה, וההתעלמות המוחלטת מקולה הייתה תגובה של זיקה שכל משמעותה כוח. כך יכלה החברה הגברית של היישוב להמשיך בהתנהלותה שהעלימה קולות והפכה אותם לחסרים.⁷⁴

במקרה של מנש הייתה התגובה דומה. אפשר לומר כי אצלה התווסף על אותו קול כפול של האישה הכותבת קול ייחודי שלה, שביטא את העימות הפנימי ואת תחושות הכישלון הרב-ממדי של חייה הציוניים, המגדריים והאישיים, כאישה וכאם. ולמרות הקושי הגדול היא המשיכה ונאבקה יום-יום בין רצונה לחיות בשמחה ובין העצב שסגר עליה; בין הישיבה בד' אמותיה ובין האהבה לטבע המתרוגן סביב; בין הרצון להיות חלוצה ובין ההחמצה שבחיי הקבוצה; בין הרצון להיות אישה משוחררת מכבלי המסורת ובין נקיפות המצפון במקומה כרעיה ובמיוחד כאם; בין הרצון לכתוב, לפרסם ולהתפרסם ובין הקושי לעשות זאת והתחושות שהיא אינה סופרת טובה דייה. אך אולי מה שמשלב יותר מכול בין זהותה, הזדהותה וחתרנותה הוא ידיעתה-כמיהתה-ביקורתה:

כי אוהב את החיים וארטט לקראתם בכל עת. ואולי להודות לך, אלוהים, על שבראתני כמו שהנני [...] עם הערגה המוצצת את לשדי ועם העצבות הגדולה, אשר צפה בכל עת, עם בדידותי אשר אין לה תקנה, ועם עיני זו החודרת לתוך מעמקיך ומתחלחלת, ולבי הכמה, המבקש את קוי האור הפזורים בידך הקפדנית.⁷⁵

מנש הייתה חלק מחברה מהפכנית-ציונית והאמינה בה בכל מאודה, אך לא היססה להצביע על חסרונותיה ולהציג ברבים את קלונה. היא שאפה לחיות חיים פשוטים ושמחים על אף הדיכאון שהתמודדה עימו. היא ביקשה להיות סופרת אף שלא הייתה בטוחה ביכולותיה. היא רצתה בכל מאודה להשמיע

⁷⁴ טליה פפרמן, 'שתיקתה של אישה מדברת: שתיקת נשים, דיבור ומעשה על פי "חיי פועלת בארץ" (1935), מאת הניה פקלמן', מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), **מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה**, א, שדה בוקר תשע"א, עמ' 23-49.

⁷⁵ יהודית מנש, 'שעות', **מבפנים**, ד (יוני 1937), מובא אצל מלץ ובנארי (לעיל, הערה 4), עמ' 30.

קול עלום ונסתר על המחיר הנפשי הקשה הכרוך במהפכה החלוצית-מגדרית,
אך קולה נענה בשתיקה. מקצת ממנו נגלה במאמר זה.

* תודתי לרשות המחקר במכללה האקדמית הרצוג על תמיכתה במאמר.